

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНА КРІЗЬ ВІКИ

Збірник наукових праць на пошану
академіка НАН України, професора
Валерія Смолія

Київ 2010

Затверджено до друку
вченою радою Інституту історії України НАН України
17 грудня 2009 р., протокол № 10

Тексти подаються в авторській редакції

Відповідальний редактор –
академік НАН України О. Онищенко

Оригінал-макет підготувала
С. Блащук

Тексти до друку підготували
Г. Березанська та Н. Ярмо

Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 1096 с.
ISBN 978-966-02-5552-4

Видання присвячене 60-річчю від дня народження академіка НАН України, директора Інституту історії України НАН України В.А.Смолія. У розвідках, вміщених на його сторінках, висвітлюється широкий спектр проблем української історії від найдавніших часів до сьогодення, а також порушено питання теорії та методології історичної науки, історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, багато з яких досліджуються вперше, або оцінюються з позицій сучасної історичної науки. Серед його авторів – вчені з академічних установ та вузів України, науковці з Росії, Білорусі, Польщі.

Видання розраховане на науковий та викладацький загал, студентів, всіх, хто цікавиться історією.

ISBN 978-966-02-5552-4

**© Інститут історії України
НАН України, 2010**

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА МАЦЕЙ СТРИЙКОВСЬКИЙ¹

Історики, як відомо, мають улюблені ідеї, яким зберігають вірність протягом усього життя. Часто це ідеї не найкращі; як правило, не інтуїції зрілих літ. Навпаки, найчастіше – це думки молодого віку, пори формування поглядів і переконань. Відтак, вони стають частиною індивідуального погляду на світ, і досвід та знання мало спроможні похитнути їх чар. Кожний, хто цікавився науковою біографією визначних попередників, мав можливість замітити у класиків одну чи більше з таких ідей, висловлених ще в перших публікаціях початківця і потім настійливо повторюваних вже маститим ученим. Джерела подібних ідей встановити надзвичайно складно, про них можна лише здогадуватися. Як правило, це сублімація громадських переконань, часто – думки впливового учителя, інколи – прочитана книжка чи навіть яскравий афоризм.

Про одну з ідей М.С. Грушевського, яку є всі підстави зарахувати до окресленого вище розряду, піде мова у цій замітці. По всьому судячи, вона належала до числа найбільш симпатичних самому Грушевському, адже фігурує у всіх його працях про XIII ст., від першої великої публікації до робіт зрілого періоду, від суто академічних праць до відверто популярних. Ця теорія виразно заявлена в обох його кваліфікаційних роботах (і медальній, і магістерській), в науковій багатотомній історії України і в однотомній популярній, їй присвячена спеціальна стаття (що взагалі нехарактерно для Грушевського, який віддавав перевагу «великим жанрам» історичного писма). Частота і тривалість підказують, що Грушевський вважав цю теорію однією із найбільш вдалих своїх ідей. Жодних її модифікацій, від першої появи, він не вважав за потрібне робити.

¹ Нове прочитання й поглиблене вивчення спадщини М.С. Грушевського стало можливим завдяки новим виданням його праць, що побачили світ на початку 1990-х рр. Принаймні, до двох з них, згаданих у цій статті, безпосереднє відношення мав В.А. Смолій: його авторству належать передмови до «Історії України-Русі» та до «Ілюстрованої історії України». Хочу сподіватися, що стаття про одну з класичних ідей, розвинутих Грушевським у цих роботах, буде гідним вшануванням ювіляра.

У найзагальніших рисах, теорія полягала в тому, що після монгольського завоювання Південної Русі, яке знищило тут центральну князівську владу і взагалі весь попередній суспільний порядок, населення величезних територій блискавично переходить до існування у вигляді «автономних самоврядних громад». Ці громади не підпорядковуються одна одній і опонують спробам вцілилих князів (зокрема, Данила Романовича) повернути їх у колишній порядок «князівського владарювання». Врешті, ці громади знаходять собі союзника в особі монголів, номінально підкоряючись завойовникам, але насправді зберігаючи свій демократичний самоврядний характер і *de facto* незалежність.

Наступний огляд не претендує на вичерпність, хоча видається цілком репрезентативним для висловлювань історика. Почнімо, однак, в ретроспективному порядку, з однієї із найпізніших – «Ілюстрованої історії України» (1911 р.). Не тільки тому, що в популярних книжках історики, як правило, викладають суму власних ідей, але переважно через стилістику: в популярних книжках пишуть із граничною простотою і відвертістю, нестримувані умовностями академічної риторики (із її неодмінними атрибутами: обговоренням свідчень, нюансів, протилежних можливостей та аргументів інших дослідників).

Ось як формулював Грушевський свою теорію в 1911 р.:

Тим часом як на чутку про прихід татар замикалися міста, а князі, бояри і всякі інші значні й багаті дюде розтікалися куди видко, в той же час знаходилися люде, оселі і цілі краї, які думали скористати з сього перелому, сього пополоху, з сеї руїни старого життя. Користаючи з того страху, якого нагнали татари, хотіли вирватися вони з тарого, князівсько-дружинного устрою, пережитого, важкого, незносного, щоб не знати тяготи княжих урядників, не знати боярства з його правами на землю, кріпацтва, невиплатних довгів й тяжких одробітків, не терпіти від безконечних княжих усобиць, насильств і поборів княжих військ¹.

Історикові Русі (якщо він, звичайно, не крайній марксист школи Покровського) важко упізнати в цій діатрибі «пережтому, важкому, незносному» «князівсько-дружинному устрою» справжню передмонгольську Русь, і зовсім не через надмірну симпатію до визискувачів. Настільки безпросвітну картину неможливо підтвердити документально: не існує свідчень про «кріпацтво», «невиплатні довги», «тяжкі одробітки» й «насильства». Як і в кожному класово

¹ Тут і далі цитується за новим виданням: Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С. 127.

структурованому суспільстві, на Русі продуктивні групи населення експлуатувалися класом військової й земельної аристократії. На жаль, інтенсивність такої експлуатації напередодні монгольського завоювання неможливо заміряти чи навіть оцінити. Утім, здається, замальовка (перенесена з інших часів і обставин) не претендувала на точність фактів чи навіть термінології. Кошмар домонгольського «устрою» пояснював, чому лояльності тих «людей, осель і цілих країв» (а разом з ними, й автора) мушили належати монголам, а не власній державі:

Сі люде цілими громадами піддавалися татарам, мабуть іще під час першого переходу Бату через Україну [...] Вони обіцяли давати татарам данину збіжжям, бути під їх безпосередньою властю в покорі і послуху і не хотіли більше ніяких князів: хотіли правитися народоправно своєю старшиною, старцями, чи як вони там називалися¹.

У академічній «Історії України-Русі» Грушевський висловлювався не настільки афористично. Тут він був стриманішим і акуратнішим: жодного «кріпацтва» чи «одробіток». Але різниця переважно стилістична. В головних рисах, сценарій тотожний: з приходом монголів і ліквідацією князівської влади в Південній Русі, населення території демонструє стихійний республіканізм, організовуючись у самоврядні громади на чолі із «старцями градськими» (чи як вони там називалися), і навіть переслідує усвідомлену політику». Наслідком такої «політики» стає «рух громад», спрямований проти спроб (князя Данила Романовича) повернути їх до попереднього стану:

Таке становище їх (громад. – О. Т.) не можна інакше пояснити як змагання виломити ся з під князівсько-дружинного режіму, що важким тягарем лежав на народній масі й напрікрив ся їй. Під татарською зверхністю громади могли шукати більшої свободи своєї громадської самоуправи [...] Під татарською зверхністю громади виступають зовсім свobodно й автономно [...]²

В результаті такого руху політичні структури Південної Русі повертаються до того стану, в якому перебували в IX–X ст., ще до утворення Київської Русі:

Наслідком сього руху було відновлення тих більше-менше суспільно політичних відносин, які існували перед кийвської княжою окупацією. Земля розсипається на дрібні городські

¹ Там само. – С. 127–128.

² Грушевський М.С. Історія України-Русі. – Т. 3: До року 1340. – Вид. 2-е, розш. – Львів, 1905. – С. 159.

громади, не злучені між собою ніякою тривкішою організацією (скільки можна судити з скупих оповідань літописи), окрім спільності й солідарності інтересів певної хвили; з дуже слабкою політичною властю, з повною перевагою самої самоуправної громади. Та обставина, що ці автономні громади тепер стояли під татарською зверхністю має аналогію в становищу старих громад, переддружинних часів, під зверхністю Хозарської орди¹.

За винятком відомого факту підпорядкування частини населення безпосередній владі татар, решта цього сценарію – цілковито гіпотетична. В «Ілюстрованій історії» історик не зобов'язаний був документувати свої твердження. В «Історії України-Русі» – мусив. Щоправда, «документація» виглядає наступним чином:

На жаль лише, наші відомості про нього [рух автономних громад. – О. Т.] дуже бідні, особливо як рівняти їх до того визначного інтересу, який має сей рух з становища суспільної еволюції й суспільно-політичних відносин. [...] По за тим маємо тільки деякі натяки та широке поле для здогадів².

Коли ж Грушевський таки залучає літописні свідчення, виявляється, що це – виключно – відома історія протистояння так званих Болоховських князів із Данилом Романовичем.³ Є якась іронія в тому, що документувати існування «безкняжих», очолюваних «старцями градськими», громад, які ліквідували «князівський режим» та ведуть проти нього свідому боротьбу, доводиться свідченнями про князів. Утім, Грушевський в «Історії України-Русі» (як, зрештою і в інших працях) воліє називати їх збірно: «славнозвісні Болоховці»,⁴

¹ Там само. – С. 159–160.

² Там само. – С. 155.

³ Пор.: там само. – С. 155–158.

⁴ Пор.: там само. – С. 84. У «Барському старостві», наприклад, Грушевський говорить про «болоховські общини» (Грушевський М.С. Барское староство. Исторические очерки (XIV–XVIII в.). – К., 1894. – С. 18). Значно детальніше розглядаючи сюжет із «болоховцями» у «Київській землі», Грушевський, звичано, не міг обійти мовчанкою парадоксальну для його теорії проблему їхніх князів. Яким чином «общини», котрі ліквідували «князівський режим», виступають в джерелах, очолювані князями? Грушевський знімає трудність наступним чином: «Любопытны и весьма вероятны некоторые сближения этих князей с подольскими атаманами XIV в. и волошскими «князьями» – представителями сельских общин» (Грушевский М.С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV в. – К., 1891. – С. 451).

не акцентуючи особливо уваги на тому, що політична влада концентрувалася в руках таки князів.

Яку ж територію займали «самоуправні громади»? Грушевський припускає, що, коли б не прикра й гідна осуду поведінка Данила Романовича, який придушував цей рух де тільки міг, громадами була б укрита вся Південна Русь. Данило, на жаль, не дозволив «самоуправства» на своїй землі.

Натомість, здається, вони (громади. – О. Т.) дуже широко розвинули сей лад дали на схід – на Подніпровю. При повнім майже браку звісток про життя Подніпровя в другій половині XIII ст. ми, розуміється, безпосередніх звісток про се не знайдемо; але розглянувши ся в тутешній політичній ситуації, зможемо децю, бодай з деякою правдоподібністю, звідти викомбінувати¹.

Для історика-позитивіста, яким в цей період ще лишається Грушевський, таке зізнання – *при повнім браку джерел зможемо викомбінувати* – промовисте. У застосуванні до історії позитивізм означав, що дослідник має ґрунтувати своє знання про минуле виключно на підставі документальних свідчень; спонукою до побудови гіпотез є свідчення джерел, там же, де джерел обмаль, від формулювання гіпотез варто утримуватися. За «повного браку» джерел не тільки «комбінування» небажане, але й саме позитивне (достовірне) знання про минуле стає неможливим. Те, що Грушевському довелося переступити через ці елементарні методологічні приписи, свідчить, що в рамках великої історії України у «комбінації» були ще якісь завдання, серйозніші, ніж демонстрація ліберально-соціалістичних переконань.

Такі завдання, судячи з усього, Грушевський ставив перед собою ще в першій, написаній в студентстві книзі «Очерк истории Киевской земли» (1891). Саме тут він сформулював свою теорію «самоврядних безкняжих громад» в тому вигляді і, очевидно, настільки задовільно, що ні в головних рисах, ні в деталях вона не зазнала змін протягом наступних десятиліть.

Грушевський писав свою книжку в часи, коли ще на свіжій пам'яті було «друге видання» знаменитої дискусії про відношення української історії до історії киево-руської. Вперше ця дискусія прогрімала кількома десятиліттями раніше, між М.П. Погодіним та М.О. Максимовичем. Як відомо, дискусія точилася довкола питання про те, чи середина XIII ст. являє собою цезуру в історії південної Русі і чи можна стверджувати (як це робив Погодін) про те, що саме в цей час утворився розрив (демографічний, етнічний, інституціональний, лінгвістичний) між киево-руською домонгольською і пізнішою українською історією. Підставою для Погодіна як раз і служили ознаки

¹ Грушевський М.С. Історія України-Русі. – С. 161.

ліквідації на території, що перед монгольським завоюванням являла собою саму серцевину і ядро держави, того суспільного ладу, який тут існував впродовж попередніх декількох століть. Погодін також посилався, словами Грушевського, «на повний брак джерел», але «викомбінував» з нього думку про катастрофічну перервність в історії Півдня: крах державних інститутів, культурне й економічне запустіння й масові відтоки населення. 1882 р. майбутній великий славіст О.І.Соболевський прочитав у зібранні Історичного товариства Нестора літописця реферат «Как говорили в Киеве в XIV–XV вв.», де спробував відновити частину аргументів Погодіна. Виступ Соболевського був сприйнятий в київському середовищі як виклик. Низка наступних праць, у тому числі й університетського учителя Грушевського, В.Б. Антоновича, мусила продемонструвати протилежне: відсутність лакуни середини XIII ст., безперервне тривання південноруської (читай: української) історії, для якої монгольське завоювання не стало фатальним рубежем.

Утім, лишалася проблема «цілковитого браку джерел». Як тлумачити відсутність повідомлень про територію? Як свідчення «кінця історії»? Про що, власне, наші джерела? Про князів. Відсутність джерел означає лише відсутність князів. Історія ж, котра, як відомо, належить народу, продовжувалася без них:

[...] Соображения об отсутствии князей в Киевской земле приобретают, мне кажется, еще больше вероятия, если сопоставить их с другими, несомненными известиями источников. Татарское завоевание частью выдвинуло, частью поддержало в Южной Руси чрезвычайно интересное явление; в то время, как остальная Русь, устами летописцев, плачется на татарское иго, население украинских областей задумало воспользоваться им для того, чтобы освободиться от дружинного строя, от княжеской централизации и в непосредственной зависимости от татар восстановить первоначальный строй мелких автономных общин [...] Явление это обнаруживается непосредственно за монгольским нашествием и замечается затем на значительном пространстве; в действительности оно, быть может, приняло гораздо более обширные размеры, но к сожалению наши сведения о нем весьма скудны¹.

Отже, задум звільнитися від «дружинного строя» існував на Русі ще до приходу монголів, і завоювання лише «підтримало» його, створивши зручні умови. Рух охопив значні території півдня, і волинським князям, Данилу та Васильку Романовичам, з великим трудом і не скрізь вдало доводилося

¹ Грушевский М.С. Очерк истории Киевской земли. – С. 450.

боротися за утримання бодай основних своїх земель від переходу у новий політичний стан. Що ж являв собою цей новий устрій?

*То были уже, как видно, общины чистого типа, даже без таких князей, каких мы видели у болоховцев. Летопись не говорит нам, составляли ли они какую-нибудь федерацию между собою, или не имели другой связи, кроме общности интересов и условий быта [...], последнее кажется более вероятным. Подчинение их татарам было, конечно, добровольное, и целью было приобретение общинной автономии [...]*¹

У цій своїй першій роботі Грушевський називає свої ідеї «гіпотезою» й ще вважає за потрібне виправдовувати доречність: вона «не суперечить наявним даним». ² Утім, оскільки, згідно з неоднократними зізнаннями, «наявних даних» не існує, варто припускати її ідеологічне, а не фактографічне походження.

Для дослідників історичної думки ХІХ ст. не є великим секретом, що значна кількість наукових теорій, висловлюваних як ліберальними, так і консервативними істориками того часу, була, по суті, родом сублімації громадських переконань. В суспільстві, де простір для висловлювання політичних позицій вкрай обмежений, гуманітарна наука стає одним із «суспільних служінь», а на вчених, і суспільством, і ними самими, покладається тягар артикуляції важливих громадських «чаянь». Минуле стає полем, на яке переноситься дискусія між ідеологіями, політичними платформами і проектами справедливого громадського устрою. Важко сумніватися, що саме із таких джерел підживлюються найважливіші для ХІХ ст. дискусії про «начала» Русі: демократично-вічовий, общинно-здружний, федеративний устрій; «дві народності» Русі тощо.

«Громада» і самоврядність належать до постійних тем суспільної дискусії ліберальної інтелігенції і навіть урядових кіл у 1870–1890-і рр. Немає нічого дивного в тому, що молодий чоловік із вже виразно окресленими, за загальним відгуком, суспільними поглядами постійно думає про ці теми, тяжко переживає відсутність народних свобод і деспотизм центральної влади, а у протистоянні «народних громад» із князями без вагань стає на бік знедолених.

Таким чином, теорія Грушевського мітила у дві головні ідеологічні проблеми української історії: створювала ілюзію її безперервного тривання, а також особливо народний її характер. Грушевський, видно, вважав, що обидві він вирішує вдало, адже цей сюжет став єдиним, який він розвинув у спеціальну статтю «Громадський рух на Україні-Русі в ХІІІ віці», яку

¹ Там же. – С. 452–453.

² Там же. – С. 455.

помістив у першому томі «Записок Товариства імені Шевченка».¹ Було б тавтологічним наводити вже знайомі нам твердження; тут важливіші зовнішні обставини. В момент написання статті Грушевський уже знає, що намічений Антоновичем для заняття кафедри у Львові, і стаття, без сумніву, «рекламна», призначена для рекомендації майбутнього професора галицькій громаді. Пишучи для закордонного видання і до того ж під псевдонімом («М. Сергієнко»), Грушевський значно вільніший у висловлюваннях своїх поглядів: увесь початок статті – це огляд суспільно-політичного устрою Русі з виразно «антикнязівською» ідеологією й неприхованою симпатією до «народних» феноменів: віча, бунтів, спротиву. Деякі пасажі звучать так, що в обставинах XIII ст. неважко впізнати сучасність:

*Розпочати боротьбу з княжою інституцією, щоб обмежити її власть, обставити певними кондиціями, розпростати функції віча й додати єму органів виконавчих – се був би самий крациий, самий користний напрямок в тогочасній ситуації, але такий напрямок вимагав чималого політичного розвитку, сталості й такту й великої солідарності в діяльності в діяльності громадській – сего всего бракувало. На довгий політичний процес не ставало снаги. Натомість громада марила здобути собі такого князя, щоб за їм і догляду не треба було б, щоб він сам «добра хотів усім серцем Руській землі»; але не можна було здобути, й вона корилась, незадоволена і нездатна до поліпшень, немилуому князю, ждучи крациих обставин [...]*²

Історія – народна; народне життя, хоч яке незамітне і є, власне, справжньою історією. На відміну від князівських діянь, що збудують тільки поверхню історії, народне життя відбувається в товщі, на глибині, а через те і лишається частно незаміченим літописами:

*В життю сіх безкняжих громад було зовсім мало такого, що могло б звернути на їх увагу стороннього письменника; життє се йшло тихо, мирно, без незвичайних, крикливих вияв, випадків*³.

Отже, незримо для історії населення продовжувало жити своїм звичним життям, і це щоденне безподієве буття й забезпечувало тривання, континуїтет історії. Парадоксальним чином, «цілковитий брак джерел» виявляється, якраз, найкращим свідченням.

¹ Сергієнко М. Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці // Записки Товариства імені Шевченка. – Т. 1. – Львів, 1892. – С. 1–28.

² Там само. – С. 12.

³ Там само. – С. 13.

Зрештою, у статті Грушевський і не приховує своїх ідеологічних спонук. Очікувано, ними виявляється властива для російської інтелігенції глибинна недовіра до держави як до сили зовнішньої щодо суспільства, репресивної й поліцейської:

[...] Натурально буде на останку спитати себе: як цінувати сей факт, за що його уважати? Але така чи інча відповідь буде залежати в значній мірі від особистого гомадсько-політичного світогляду. Для кого дрежава єсть альфа і омега усього історичного процесу, той не може інакше цінувати сей громадський рух як тільки за історичний регрес, за вельми сумне збоченне громади з правдивої стежки, тяжку історичну помилку. Ми ж, не збавляючи ціни державі, [...] одначе тільки тоді можемо встоювати за неї, коли вона дає запомогу духовно-моральному, економічному й політичному розвитку громади. [...] Устрій громадсько-політичний вимагає конечне реформ – глибоких, радикальних; інакше сили народні мали б гинути марно в дріб'язковій колотнечі, громада – скніти в апатії; народне життє мало б іти на регрес¹.

«Народництво» Грушевського, зокрема, й академічне, як правило, пояснюють впливами наставника – В.Б. Антоновича. В загальних рисах, це, очевидно, так. Було б, отже, природно шукати джерел теорії «самоврядних громад» XIII ст. в працях Антоновича, вважаючи, що Грушевський розвиває й деталізує мимохідь кинуті думки учителя. Втім, у працях Антоновича, що стосуються XIII ст., нічого подібного відшукати не вдається. Треба гадати, що наскільки б впливовим не було народництво Антоновича для формування загальних поглядів Грушевського, така очевидна інструменталізація середньовіччя є власним внеском молодого ученого.

Утім, ця розвідка не про «рамочну» ідеологію Грушевського, що так виразно спричинилася до формулювання теорії; вона очевидна і лежить на поверхні.

Дивує, що Грушевський, завжди чутливий до джерелознавчих сторін історичних узагальнень і вже з ранніх робіт тонкий критик текстів, раз по раз вертаючись до сюжету, жодного разу не наводить текстів, в яких можна було б побачити поштовх до формулювання гіпотези. Усі «виймки» з джерел мовчазні в цьому смислі: в жодному з них немає натяків на «самоуправність» громад, їх «безкнязівство», їх «чистий» общинний тип; більшість із свідчень силувано притягнуті. Так що, строго кажучи, неясно, звідки подібного роду враження відпочатково могло б виникнути. Те, що описує історик, –

¹ Там само. – С. 28.

самоорганізацію людей, в період катастрофи кинутих напризволяще верховною владою, – виглядає цілком правдоподібно. У цьому немає нічого неможливого (в одному місці Грушевський справедливо пише, що його гіпотеза «правдоподібна *a priori*»¹). Але принципова можливість – не метод історії; історія конкретна. Історик – людина, яка читає історичні джерела і там знаходить стимули для формулювання гіпотез. Для теорії Грушевського, отже, також мусить існувати якийсь документ або якесь історичне свідчення, байдуже, навів його історик чи ні.

Перший натяк на таке джерело можна побачити у специфічній термінології, до якої вдається Грушевський. Він увесь час говорить про «міські общини» та про «старців градських» як керівників цих общин. «Старці градські» – дуже специфічний термін, якого годі шукати в повідомленнях за XIII ст. «Старці градські» (з варіантами – *старійшини градські, старійшини людські*) – термін книжного походження, запозичений до наративних пам'яток із Святого Письма. Його вживання в літописах строго обмежене легендарними повідомленнями про побут східних слов'ян до утворення Київської держави, а крім того – легендарними ж повідомленнями часів правління Володимира Святославича.² *Старці градські*, отже, термін фіктивний, без відповідника в реальній соціальній структурі руського суспільства.

Єдиним джерелом, яке згадує «мужів старців» градських в подіях XIII ст., є «Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі» Мацея Стрийковського. Описуючи, що сталося із руськими землями після монгольського завоювання, і як різні міста давали собі раду, коли їхні князі були вбиті чи втекли, Стрийковський зазначає, що в Полоцьку утворилася «безкняжа» самоврядна міська громада, очолювана «мужами старцями», які порядкували містом і землею самочинно. Читаючи відповідний фрагмент Стрийковського, важко не помітити подібності із конструкцією Грушевського. Литовський князь Мингайло Ердивилович,

теж мѣл суѣдство / с Полочаны и границѣ прилеглую которою в тот / час волно пановали собѣ, и жадной звирхности над собою / не мѣли тылько три десте мужов старцовѣ с посродку / Рѣчи Посполитое своих на поточные sprawy судии / и іако санаторов прекладали, а наболшей за знаком зво/н великог который ѿ посред мѣста был завѣшоный / гдѣ вси збиралис там и ѿ справах и

¹ Там само. – С. 23.

² Див. спеціальні дослідження: Завадская С.В. О «старцах градских» и «старцах людских» в Древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С. 101–103; Вилкул Т.Л. «Людьє» и князь в конструкциях летописцев XI–XIII вв. – К., 2007. – С. 91–92.

Михайло Грушевський...

потребах Рѣчи / Посполитое свой и державъ своих, бо держали на тотъ / час землю Рѣскую сами мещане Полоцкие на килко / десѣт мил редили, те иж волности в тот час ѳживал / Псковъ и Новгород Великий которыи были достали / за несворою и внутрѣними войнами забойством и мордерѣством (!) кнжат своих рѣских, коли един дрѳгого іако то с вышшеѣ ѳ гисторіах рѣских показало, / с панства выгоніали и забиали, а Татарове коли / Полоцов поразили также кнжат рѣских немало побили, / а потом з Батыем црем притыагнули и ѳстаток доплѣн/дровали, за чим мѣста можнѣйшиє рѣские іак Новьгород / Великий Псков и Полоцко без кнжат волно почали собѣ / жит, и кнзства кнжат своих сами посѣли взіавши / кшталтъ справованіа рѣчи посполитое до ѳных славных / роспблик кгрѣцких, Ахгѣн Тхѣбов Спарти албо Лацѣде/мону, которые также судеѣ дрѳгих тритцат мужѣи / прѣложоных над собою мѣвали дліа раду справ рѣчи пос/политое¹.

Зайве вказувати, що повідомлення Стрийковського легендарне. Так історик XVI ст. «викомбінував» в ситуації аналогічній до тієї, в якій опиниться й Грушевський: «за повного браку джерел». Утім, Стрийковський також відштовхувався від короткого повідомлення свого джерела – літопису Биховця:

У po smerty otca swoiego kniaź weliki Mingayło, sobrawszy woyska swoi, u poyde na horod Połtesk u na muży połączane, kotoryie weczom sia sprawowali, kak weliki Nowhorod u Pskow².

Порівняння цього вихідного тексту із наслідками «комбінування» доводить, що в аналогічних обставинах професійний історик XIX ст. й історик-аматор XVI ст. діють, по суті, в однаковий спосіб, досягаючи тотожних результатів.

При тому, що Грушевський, готуючи «Київську землю», користувався із «Хроніки» Стрийковського і літопису Биховця, і навіть навів обидві праці у списку найважливіших джерел на початку книги, на жодну з них він не послався в нашому сюжеті. Чому так сталося, можна лише гадати. Джерела, справді, не першокласні і не сучасні подіям; але Грушевський не вагався

¹ Strykowski Maciej. Kronika polska, litewska, zmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – С. 240. Цитую за староукраїнським перекладом хроніки (НБУВ. ІР. – Ф. 1. – № 57487. – арк. 231–213 зв.), який готується до друку в Інституті історії України НАНУ.

² ПСРЛ. – Т. 32. – С. 131.

наводити й більш сумнівні повідомлення так званих «литовських літописів».¹ Навряд чи тут свідомо спроба приховати джерело натхнення. Саме на часи, на які припадає становлення Грушевського як історика, припадає й радикальна зміна у ставленні до «Хроніки» Стрийковського. Для істориків початку ХІХ ст. «Хроніка» Стрийковського була одним із головних джерел; їй вірили, на неї посилалися, її використовували. В поколінні, до якого належав Грушевський, вона стрімко почала втрачати свій статус; із полиці «джерел» її почали переміщувати на полицю «недостовірних історій». Грушевський застав переоцінку «Хроніки» в процесі: Стрийковському вже не вірили на слово, але все ще цінували як твір, в якому, можливо, збереглися фрагменти втрачених древніх літописів. Через те вважалося, що, приступаючи до кваліфікаційної роботи, Стрийковського треба неодмінно проштудіювати; він входить до списку обов'язкової літератури. Однак завершує дисертацію вже не початківець, а сформований історик, який не відчуває потреби з колишнім пійтетом ставитися до праці свого наївного попередника із ХVІ ст. На цей момент Стрийковський прочитаний і твердо забутий. Сьогодні ж важко позбутися враження *deja vu*.

¹ Див., напр.: Сергієнко М. Громадський рух на Україні-Русі в ХІІІ віці. – С. 24–25.

ЗМІСТ

40 років на службі Клію (Петро Тронько).....	5
Слово про вченого (Олександр Реснт).....	14

Теорія та методологія

Верменич Ярослава Регіоналізація соціокультурного простору в категоріальному вимірі.....	23
Кульчицький Станіслав Історичний вимір приватної і колективної форм власності.....	42
Віднянський Степан Регіональний підхід до всесвітньої історії на прикладі вивчення історії Центрально-Східної Європи.....	56
Грибовський Владислав «Кочівницький феодалізм»: межі теорії та обмеження практики.....	65
Матях Валентина Новістика в системі української історіографії.....	87

Студії з історії

Одрін Олександр Адаптація технології землеробства грецьких колоністів до екологічних умов Північного Причорномор'я (кінець VII–VI ст. до н.е.).....	99
Скржинська Марина Супутники Діоніса.....	115
Котляр Микола Давньоруська державність: народження, розквіт, присмерк.....	137
Войтович Леонтій Готи на землях нинішньої України.....	154
Русина Олена Історія Київського князівства XIV–XV ст. у світлі нових даних.....	184
Черкас Борис Козацтво на службі уряду в першій третині XVI ст.	203
Блануца Андрій Політика земельних надань Сигізмунда II Августа на українських землях Великого князівства Литовського: основні тенденції та джерела дослідження.....	213
Старченко Наталія Велике безкоролів'я на Волині (1572–1576 рр.).....	233

Сас Петро	
«Єрусалимська» ідея 1620-х років Іова Борецького.....	259
Білоус Наталія	
Київські міщани на службі Речі Посполитої.....	269
Walczak Wojciech	
Powstanie i funkcjonowanie prawosławnej eparchii turowsko-pińskiej.....	291
Ульяновський Василь	
«Острозький Патріархат»: нездійснений церковно-політичний проект чи історіографічний фантом?	306
Брехуненко Віктор	
Культ правителя в світобаченні християнських козацьких спільнот XVI – середини XVII ст.	337
Чухліб Тарас	
Respublika Christiana – Terra Cossacorum – Pax Orient: Козацька держава у міжцивілізаційному просторі Сходу та Заходу.....	354
Струкевич Олексій	
Прояви української державної ідеї у політичній культурі та свідомості старшини України-Гетьманщини (1648–1764).....	370
Гурбик Андрій	
Тенденції українсько-шведських відносин у середині XVII ст.	381
Nagielski Mirosław	
Kampania zimowo-wiosenna wojsk kozackich Bohdana Chmielnickiego (luty – maj 1651) w przededniu batalii beresteckiej 1651 r.	405
Газін Володимир	
Вільно 1656 року: «українське питання» в російсько-польських переговорах.	428
Бульвінський Андрій	
Конотопська битва 1659 р. в контексті українсько-російських відносин за гетьманування І. Виговського.....	447
Степанков Валерій	
Острозька комісія 1670 року: передумови, хід, наслідки.....	481
Горобець Віктор	
Українське судочинство Гетьманської доби: між буквою закону, милосердям і матеріальною вигодою.....	513
Сень Дмитро	
Отношения донского казачества с Крымским ханством в начале XVIII в.	536
Станіславський В'ячеслав	
Питання організації зовнішнього листування Війська Запорозького у посланнях Івана Мазепи до Петра I та Федора Головіна.....	557
Пришляк Володимир	
«Коротка передишка часів Апостола»: Гетьманщина у 1727–1734 роках.....	568
Кононенко Василь	
Суспільно-політичні ідеї та уявлення козацьких інтелектуалів Гетьманщини кінця 1720-х – початку 1760-х років.....	592

<i>Андрєєва Світлана</i>	
Впровадження карантину на південних кордонах вольностей в часи Нової Січі (1734–1775).....	608
<i>Мацук Андрей</i>	
Паслы ад павятовых соймакаў ВКЛ на сойм Рэчы Паспалітай 1756 г.	624
<i>Дзюба Олена</i>	
Генеральний хорунжий Микола Ханенко в родинному колі (на матеріалах епістолярної спадщини 40–60-х років XVIII ст.).....	640
<i>Гуржій Іванна, Гуржій Олександр</i>	
Соціально-економічне становище, джерела формування та етнічний склад купецтва Києва у другій половині XVIII – першій половині XIX ст.	657
<i>Бачинська Олена</i>	
Перебування задунайських запорожців на службі в Османській імперії (кінець XVIII – 20-ті рр. XIX ст.).....	674
<i>Леп'явко Сергій</i>	
Метаморфози міського життя: перетворення Чернігова у центр губернії (кінець XVIII – початок XIX ст.).....	689
<i>Донік Олександр</i>	
Купецтво України в XIX – на початку XX ст.: загальна характеристика.....	702
<i>Кудряченко Андрій</i>	
Геополітичні концепції перебудови Європи та виникнення Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки.....	720
<i>Пиріг Руслан</i>	
Гетьманська держава 1918 року: роздвоєна лояльність правлячої еліти.....	744
<i>Ковальчук Олена</i>	
Збереження і збагачення культурної спадщини українською діаспорою в США (кінець XIX – початок 40-х рр. XX ст.).....	753
<i>Рубльов Олександр</i>	
«КПУ є моєю партією і її політика є моєю політикою...»: сторінки біографії Павла Ладана (1892–1933).....	774
<i>Даниленко Віктор</i>	
Особливості міграційної політики Радянської держави у другій половині XX ст.	787

Історіографія та археографія

<i>Толочко Олексій</i>	
Михайло Грушевський та Мацей Стрийковський.....	811
<i>Зема Валерій</i>	
Реформація та примари інтерпретації.....	823
<i>Акудович Тимофій</i>	
Унія Польщі і ВКЛ на Чатырохгадовым Сойме: гістарыяграфія питання....	845

<i>Ричка Володимир</i>	
Тема киево-руської спадщини в «Історії Русів».....	857
<i>Ясь Олексій</i>	
Незвичайний позитивіст Володимир Антонович.....	863
<i>Казьмирчук Григорій, Латиш Юрій</i>	
Співпраця Інституту історії України НАН України та Київського національного університету імені Тараса Шевченка в галузі декабристознавства.....	893
<i>Боряк Геннадій</i>	
Археографічна діяльність академіка Ореста Левицького: реалізовані та нездійсненні проекти.....	904
<i>Ващук Дмитро</i>	
Подільське князівство за часів Коріатовичів: невідомий рукопис Ю. Сіцинського.....	916

Джерелознавство

<i>Вілкул Тетяна</i>	
Вплив Троїцького хронографа на Еллінський і Римський літописець другої редакції.....	943
<i>Федорук Ярослав</i>	
Посольський звіт Петра Голінського про його перебування у Москві у 1656 році.....	985
<i>Таирова-Яковлева Татяна</i>	
Новые данные из биографистики времен Гетьманщины в архивах Санкт-Петербурга.....	1017
<i>Копилов Сергій</i>	
Листи Михайла Грушевського до Володимира Ламанського.....	1021

Спеціальні історичні дисципліни

<i>Александрович Володимир</i>	
Західноукраїнські ікони другої половини XIV ст. на полі перемін історичної традиції.....	1029
<i>Мицик Юрій</i>	
Халецькі – провідний шляхетський рід Речицького краю у XVII–XVIII ст. ...	1050
<i>Савчук Юрій</i>	
Національний герб та формування прапорничої традиції в Україні-Гетьманщині (на матеріалах Лубенського полку XVIII ст.)	1073